

ալ աւելի հաստատու եւ որոշ կերպով պիտի կարենայ կատարուիլ այդ գրքերուն վրայ : Անշուշտ մասնաւոր խնամք պիտի տարժուի կէտադրութիւնն ալ սրբադիւրու : Կէտադրութիւնը չակաւն տարրերէն մին է գրուած քի մը յատկութեան, եւ կէտադրութիւնը մեր պտտմագիրներու հրատակութեանց մէջ քի խընամուած է : Սիքէսի պատմութեան (օրինակ մը տալու համար) կէտադրութիւնը պարզապէս «այլանդակութիւն» մըն է :

Միայն թէ՛ այսպիսի ծրագիր մը այնքան «գոռաւ» է որքան հոյակապ, եւ մէկ երկու հոգիի աշխատութեամբ չի կրնար յաջողապէս կատարուիլ : Լաւադոյն չէր ըլլար արգիօք որ «Մշակ»ի խմբագրութիւնը, հրատարակութեան համար հարկաւոր եղած գումարը հաւաքելէ յետոյ, Վիեննայի Միւիթարեան միաբանութեան յանձնէր այդ գործին հրատարակումը : Վիեննայի Միւիթարեան միաբանութիւնը աւելի կարող է զայն կատարելու քան «Մշակ»ի խմբագրութիւնը : Բնականաբար, պ. Մախառեանցի, պ իտալեանացի, պ. Նորայր Բիւզանդացիի պէս հմուտ բանասէրներ, ինչպէս եւ ուրիշ ոչ-Միւիթարեան հայ բանասէրներ, ու նոյն իսկ օտարազգի հայազէտ պատմաբաններ ու լեզուաբաններ պիտի աշխատակցին այդ վիթխարի գործին պատրաստութեանը : Իսկ տպագրութեան մագրութեան տեսակէտով, տարակոյս չկայ որ Վիեննա անհունապէս նախընտրելի է քան Թիֆլիս :

ՏՈՒԳՈՐ ԴԱՍԻԹԵԱՆ. — Հաճոցով կ'իմանա՞ք թէ Տ. Գր. Բիւթեան, որ վերջերս Պոլսէն եկած է Փարիզ հաստատուիլ՝ իր մտաւոր կարողութեանց ու բարոյական ձգտումներուն լիակատար զարգացման պատշաճագոյն միջավայր մը գտնելու համար, ստանձնած է արդէն խմբագրապետի պաշտօնը Ֆրանսերէն լեզուով առողջապահական ամսագրի մը (Hygiène au foyer) զոր հիմնած է Ֆրանսացի բժիշկներու ընկերութիւնը մը : Առաջին թիւը որ արդէն երեւցած է՝ շատ սիրուն ու խնամեալ տպագրութեան մը ու չանկեան պարունակութեամբ, ունի երկու յօդուած Տ. Գր. Բիւթեանի, մին՝ ջնտուցման եղանակներու եւ օքսիտը քարպտոնով թռնաւորութիւնը զեթ մնալու միջոցներուն մասին, երկրորդը՝ գեղեցկութեան պահ-

պանման մասին (կիներու համար), երկուքն ալ գրուած այն յստակ, վայելուչ եւ իմաստալից ոճովը որոնք Տ. Գր. Բիւթեան ցոյց տուած էր արդէն Պոլսի թերթերու մէջ իր հրատարակած հայերէն յօդուածներով : Այդ ամսաթիւի կրնայ անշուշտ հետաքրքրելու հայ ընթերցողները, որ անոր մէջ պիտի գտնեն լաւ խըրատատու մը ընտանեկան առողջապահութեան :

— Նիւ Եօքըն մեղի կը հաղորդեն թէ այդ քաղաքը բնակող ամերիկացի հայասէր կին մը Mrs. Virginia C. Taylor 250 տոլար, մօտաւորապէս 1500 ֆրանք նուիրեր է Նիւ Եօքի բողոքական Հայոց եկեղեցւոյն, որպէս զի այդ զբոսով գրքեր գնուին եւ ընտանեկան հրապարան մը Home Library) հաստատուի քաջ ընտանեկանութեան մէջ ամէն տեսակ գրքերու շրջաբերութիւնը զերբացնելու համար :

Մեր Նիւ Եօքի բարեգանները կ'աւելցնեն թէ տեղին Թէլլըր այս առաջին անգամը չէ որ այսպիսի նուէր մը կ'ընէ Հայոց, այլ բաւական տարիներէ ի վեր նիւթապէս ու բարոյապէս Հայոց համայնութիւնը անպարտաւորապէս է ամէն առթիւ :

ԳՐԵՐ ԵՒ ԹԵՐԹԵՐ

« ԲԱՆԱՍԷՐ ԻՆ » « ԱԶԳԱՊԵՏԵԱՆ » և — « Բանասէր »ը հարկ դատեր է նոր յօդուած մը հրատարակել, « Ազգայնեան » ծածկանունով, Երեւանի խնդրոյն մասին գրածը պատասխանելու նպատակաւ : Այդ յօդուածը, — եթէ երեք քարերի է « յօդուած » անունը տալ վարնոց քերականութեան թանձրահոծ տխմարութեան այդ շեղակոյտին, — ուրիշ բան չ'ընիր բայց եթէ հաստատել, անուղակի կերպով, իմ դատարարութեան ճշգրտութիւնը թէ՛ Երեւանի, թէ՛ Օրմանեանի եւ թէ՛ « Ազգայնեան » ստորագրող անձին նկատմամբ : Ե՛վ ալ ըլլայ այդ անձը, Բանասէրն ինքն իսկ կամ ուրիշ ժամկէտ մը :

Եւ ըսած էի որ Երեւանի հրաժարման օգնականութեամբ այն էր որ ան չէ ուզած համակերպել Սուլթանին հակաշմարտական որոշումին : Ազգայնեանն ատի չի ներքեր, —

անկարելի է հերքել:— ուրեմն ինք իսկ կ'ընդունի թէ այդպիսի պայման մը դրած էր Սուլթանը, և որովհետեւ Հայրիկին կողմէն Երեցեանին կոնգրակ մը դրկուած ըլլալը ատոր դէմ փաստ մը չէ: Հայրիկը կ'ընայ իր կոնգրակը դրած ըլլալ՝ առոյնց իւրացած ըլլալու Սուլթանին դրած պայմանը: Գալով այն ինքնորոշ թէ Ասոյ կաթողիկոսութիւնը, Քիֆուիզեանի պատճառով տրուած սխալ որոշումէն ի վեր արդէն կարեւորութիւնէ ինկած, հիմա Սուլթանին եւ պատրիարքին ծրագրով՝ բուրովին կապկպուած ստորագրելով պաշտօնէութեան մը հանգամանքն առնելու վտանգէն մէջ է, առի աշխիւնի եւ հանրածանօթ իրողութիւն մընէ, զոր «Ազգապետեան» չէ կրցած ջնջել հակառակ իր բոլոր քրտնաթաթախ ճիշդեան: Ահա ինչ որ կ'ըսէր այդ մասին Օմիրկարոսի թղթակիցը՝ Պոլսէն. հակառակ 27 թուականով դրկուած նամակի մը մէջ,— եւ «Ճիւղարար» թղթակիցը պ'հոնթաթաթախ ճիշդեան հակառակ մըն է, հետեւաբար իր տողերը Սուլթանին ներքին մտաձուլը կը ցրագնին:

«Այդ եկեղեցականներուն (Ասիի կաթողիկոսին) ազդեցութիւնը այսօր գրեթէ ԱնճՆԱն է: Դադարականապէս միայն Պոլսոյ պատրիարքն է որ քիչ մը նշանակութիւն ունի: Եւ ա՛յն ալ...»

Սուլթանը կ'ուզէ ուրեմն որ Սիւրի կաթողիկոսը Թեոփէնէն ազդեցութիւնը չունենայ այլ եւս, Պոլսոյ պատրիարքին մէկ մեքենական սպասաւորը դառնայ: Եւ Պոլսոյ պատրիարքն ալ Սուլթանին հետ գործիքն ըլլալ, Իրան պաշտօնեայի պէս բան մը: Օրմանեանը կ'ամակերպի սուլթանական այս կամքին, ու ճիշտապէս «Ազգապետեան»ը կը ծափահարէ. «առի պատճառ մը չէ սակայն որ դադարաւորեանք Երեցեանը մը երբ չ'ուզի ընդունիլ այսպիսի երեւու վիճակ մը:

Այն պահուն ուր այս տողերը կը գրեմ, լրագրերը կը ծանուցանեն թէ Ռապակեան եւ պիտկոսը կաթողիկոս Էնտրուրեան եւ ընդունելու է այդ պաշտօնը: Ասի նորէն, եւ ոչ մէկուն իրաւունք չի տար Երեցեան սրբազանը գետնէ դետն դարնելու: Նախորդ յորտաթիս մէջ արդէն ըսած թէ կարելի է վիճիլ սա խնդրանքը լրացնել — արդեւ լրացանք չէ՞ հակառակ արդի անսպասու պայմաններուն՝ ընդգտնել պաշտօնը, միմիայն որպէս զի աթոռը

պարսպ չլինայ, Ռապակեան սրբազան «Երկու շաբաթ փոքրագոյնն ընդունելու» սխտանին հետեւած է, սխտան մը որ Երեմիս արքայաշահի կը դառնայ՝ երբ մանաւանդ զայն ընդգրկողին ազնուութեանն ու անշահանդգորութեանն համոզուած ենք: Այն սխտանը որ ունի է արդարացում չունի, ամենայնմար եւ օղակին փաստերու վրայ հիմնուելով մինչեւ ցարդ ազգին յարգանքը վայելող գործիչ մը քարկոնելու եւ մրտախու սխտանին է, զոր բոլորութեամբ աւանդ եմ միշտ եւ որուն դէմ միշտ պիտի կուրծի բոլոր ուժովս: Երեցեանն ու Ռապակեան երկուքն ալ բովանդակ ազգին յարգանքը վայելող ուսեալ, առիմասը եւ պարկեշտ եկեղեցականին դէմքեր են, ինչպէս շատ չունինք: Պաշտօն մը ընդունելէն կամ չ'ընդունելէն չէ որ զիրենք պիտի դատենք, առիկց տալ որդէն անոնք ինքզինքնին ճանչցուցած են ազգին: «այսպիսի որոշ պարագայի մը մէջ, կ'ընանք միայն իրենց թաքթիքը վէճի դնել, համաձայն կամ հակառակ ըլլալ, բայց մինչեւ ցարդ յարգուած անձ մը յանկարծակի ցելը խոթել արարքի մը համար զոր այն յայտնապէս կատարած է մղուելով այնպիսի նկատմաներէ որոնք»... նոյն իսկ մէկ սխալ ըլլալին աշխիւ են, առի աննիւրբի է:

Այս բոլորը տարրական ճշմարտութիւններ են, որոնց վրայ աւելորդ իսկ էր վերադառնալ: Կայ սակայն կէտ մը «Ազգապետեան»ի նոր յորտաթիս մէջ, որուն պարտաւոր եմ յատկաբէն պատասխանել, որովհետեւ այդ մասին լուրթիւնս կ'ընայ վնասակար դառնալ Երեցեան սրբազանին:

«(Երեցեան) սրբազանը երկց անբաղդ եղաւ, կը գրէ «Ազգապետեան», երբ իր դատին պատասխանութիւնը յանձնեց ըստստեղծադաճարարք մը»:

այնպէս մը ցոյց տալով թէ Երեցեան ինծի հետ յարաբերութիւն ունի, թէ ինքն իսկ ինծի «յանձնած» է զինքը պաշտպանելու գործը: Ասի Երեցեանը վտանգելու համար մէջտեղ նետուած ստութիւն մըն է, եւ չեմ երեւակայի իր սակից աւելի մեծ վատուութիւն: Պարագ կը համարիմ յայտարարել թէ, երբեք, ու եւ պարագայի մէջ, ու եւ յարաբերութիւն չէ ունեցած ինծի հետ Երեցեան սրբազանը, թէ այդ յորտաթիս գրած «միմիայն «Ռապակեան» մէջ հրատարակուած նախորդ յորտաթիս վրան թուլած անշիմարդիկ զգուանքն սրբական ինչ-

պէս, Պոլիս ու այլուր գտնուող քանի մը շատ լուրջ եւ շատ իրազեկ անձերու տուած տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով :

Վերջին յօդուածն է՝ աւարտէի սա տողերով .
« Թող Երեցեան արագանը չափի սակայն, իրեն համար այնքան պատուաբեր է Բաժնաջինքէ մը նախատուիլը, որքան Սրմանեան պարտաբերին համար անշատուարեր է Սուլթանէն չքանչաւ ընդունիլը » :

Պ. Աղգապետեան», նոյն գումարակէն ընելով, ամբողջ լոյսը Պատրիարքին կողմը կը տեսնէ եւ ամբողջ խաւարը՝ Երեցեանին . ես իմ այդ դատաստանս կը պահպանեմ միշտ, եւ անկից ի վեր անցած դէպքերը նոյն իսկ աւելի է կ'ամբողջնեն զիս այդ համոզմանս մէջ . « Իրտաէ » ի գաւիշոր զոր պատրիարքը խաղաց, ամենէն վնասակար արարքն է զոր կատարած ըլլայ երբեք Պրիմալէի Համաժողովին ձգած քիչ շատ բարեկար արգելքով իւր ժամացնելու համար ստիպել լաւագոյն խաղ կարելի չէ երեւակայել : Այն պահուն ուր հրաժարականը ստուաւ, ես իսկ վայրկեան մը կարծեցի որ լուրջ էր այս անգամ, անկից ի վեր՝ ուրիշ լրագրիչներու օրինակէն չհետեւեցայ, սպասեցի իրողութեանց, տեղեկութիւններ հարցուցի, համոզուիլ ջանացի որ պատրիարքն այս անգամ անկեղծ ու քայլ էր եղած : Ամենէն ամուր բարիկամեցող զուրկները չի կրնար սոսկալ սակայն ակընայայտին ճշմարտութեան հանդէպ : Այն բոլոր բարեփոխութիւնները զոր պատրիարքը հանդիսաւորապէս յուսադրեց ազգին, բացարձակապէս երեւակայական էին . ոչ մէկ փոփոխութիւն տեղի չէ ունեցած . (Իրենց հայրենիքը զառնալ ուզող հաղարատը գաղթականներուն սահմանազլխէն վայրագաբար վռնտուիլը բաւական է ցոյց տալու թէ կացութիւնը միշտ նոյնն է եւ թէ՛ Սուլթանը իր հայ հպատակներուն ամենատարական իրաւունքներն անհամ կը յամուռ միշտ ոտնակոխ ընել) : Այժմ կ'իմանանք թէ համաբաւար իրաւունքները լուրջ իրատէ մը չէ եղեր, այլ բերարացի տարածամ խոստում մը, եւ թէ այդ խոստումին իրիկունն իսկ Սուլթանը պահանջեր է որ պատրիարքը գրաւորապէս հերքէ տաճիկ ղեկաւորներու Հայաստանի մէջ կատարած վայրագութիւններն ու եկեղեցիները մզկիթներու փոխած ըլլալը : Պատրիարքը մերժեց էր եւ ուրիշ կերպ չէր կրնար ընել . եթէ այդ գերագոյն վատուութիւնը յանձն առնէր, ամենահասարակ դաւա-

ճան մ', կ'ըլլար Ռայց քանի որ այդ համաբաւար « Իրատէ » ին արտասանուած օրն իսկ Սուլթանը իր գիտաւորութեանց ներքին բովանդակ նենդութիւնն ու ցածութիւնը յայտնէր է, ինչու պատրիարքը չյամոտեցաւ իր հրաժարականին վրայ, ինչու մայր եկեղեցին վազեց եւ ի ձայն փողոյ ու թմբիկ օրհնութիւնները կարգաց Սուլթանին, ինչու երկրի ու արտասահմանի բոլոր կեդրոններուն փութաց շրջաբերական զրկել ու եւրոպական լըրագրիչներուն ալ հաղորդեց թէ Սուլթանը իրօք որոշած էր ջնջել այլեւ Հայոց ղեմ ձեռք առնուած կեղեքիլ միջոցները » : Սուլթանին ուղածը ատ էր արդէն . Գերմանիոյ, Անգլիոյ բոլոր թերթերը իբր « կատարուած իրողութիւն մը » յատարարեցին թէ այլ եւս Հայոց վիճակը բարեփոխուած էր, թէ ուրիշն ալ եւս գանդատի տեղի չունէին Հայերը, թէ հետեւաբար հայկական խնդիրը ա'լ լուծուած էր : Վաղը, երբ մեր ցաւերը (յորտէ միշտ նոյնքան վառ են) պարզել ուզենք նախապային, Սուլթանը պիտի ցոյց տայ պատրիարքին շրջաբերականը, ու Եւրոպայի հանրային կարծիքը շատ աւելի դժուար պիտի ըլլայ վերադարձել : Ահաւասի՛կ այն մարդը որուն վրայ կը գուրգուտայ Վիսնաուէրին « Աղգապետեան » եւ որուն համար Երեցեան մը կը ցնխոտէ : Ձեմ զարմանար այլ եւս որ միեւնոյն յօդուածին մէջ այդ տիրացուն իր իւզոտ հեղուկութեանը առարկայ դարձնէ վերջնականութեամբ լուծումները ոչ թէ ոեւէ կապկպուած կաթիղիկոսէ այլ արմատական ձիգնէ միայն սպասելու տեսութիւնս :

Քայց ինչ որ այս բոլորէն աւելի տխուր է եւ ծիծաղելի, « Աղգապետեան » ի այն յայտարարութիւնն է թէ Երեցեանը խնդրեց յարուցած ըլլաւ « Բաժնաջինքի հետ ունեցած հայ չիւս » կարգադրելու համար (!), ապշութեամբ տեսայ որ մեր բեւեռագէտն ալ չէ ամչցի որ այդ անհեթեթ Գաղափարն իր ստորագրութեամբ կրկնուի : Ի՞նչ հայի, տե՛ր Աստուած, ի՞նչ հայի կարելի է ունենալ Բաժնաջինքի մը հետ . եւ ի՞նչպէս Բաժնաջինքն ինքն իսկ կը համարձակի ազգպիտի բանը մը երկվարկեան մը հաւատարմութեամբ առնել : Մինչեւ այն օրն ուր պ. Բաժնաջինքն իր պիգալի դերը կատարեց Հայկական Միութեան խնդրոյն մէջ, ես ու եւ անոր թիւ իրեն չէի զլացած աջակցու-

թիւնս . իր նեղ օրերուն երբ ինծի զիմեց , փութացի զիրէր յանձնարարել անձի մը որ օգնէց իրեն : « Բանաստ» ի վրայ հրատարակեցի ներքողայից յօդուած մը այն միջոցին երբ պ . Բասմաջեան հազկան կը գտնուէր երբ Հայկական Միութեան զիւանիւն առաջին նիստին մէջ , պ . Թամամշեան իրբեւ ընկերութեան գորգարանապետ առաջարկեց պ . Բասմաջեանը , ես առաջինը եղայ այդ առաջարկութեանը պաշտպանող : Ահա ամբողջ հայիւրը զոր ունեցած եմ պ , Բասմաջեանին հետ : Այդպէս վարուեցայ իրեն հետ որովհետեւ իր նկարագիրը չէի ճանչնար ինչպէս հիմար եւ ճանչնամ, եւ որովհետեւ իր աշխատասիրութիւնը եւ իր նկութական նեղ վիճակը շատ բնական համակրութիւն մը կ'արթնցնէին իմ մէջս իրեն համար : Ինքն էր որ , առանց ո եւ է աջինը եւ արամբանական շարժառիթի , դասեց թէ՛ Հայկ . Միութեան ղեմ եւ թէ իմ անձին ղեմ : Հայկական Միութեան Տնօրէն Ժողովը իրեն յանձնած էր իր չըլտերականին ձեռագիրը , որպէս զի տպագրէ՝ վճարմամբ . ոչ թէ ընկերութեան մը գրադարանապետ : այլ հասարակ տպարանապետ մ'անգամ տարրական պարագ կը համարէ իրեն յանձնուած ձեռագիրը մը հրապարակելուցն առաջ զայն յանձնողներէն ուրիշ ո եւ է մէկուն ցոյց չտալ . արդ , դեռ չըլտերականը չտպագրուած , անոր ձեռնագրին մէկ օրինակը կ'անցնէր ճիշդ այն անձերուն ձեռքը որոնք այլ ընկերութեան կողմանումը կ'ուզէին : Ահա մա՛րդը . . . Honest Iago! : Իմ անձին ղեմ իր վարմունքը նուազ նողկալի չեղաւ . ինքն էր որ հնարեց նախարարի մը գրուած նամակի հեքիաթը . ինքն էր որ , ինծի վնասելու համար , յանդգնեցաւ մինչեւ իսկ կնիք մը պատինը արտօնուրիշ փորձելու՝ առանց փաստի ստուի եւ մ'իսկ ունենալու , Բնական էր որ այդպիսի ազոտոտ վարմունք մը անպատիժ չէի կրնար թողուլ : յայտանցի Անահիտային մէջ նողկանքը զոր ինծի կը ներշնչէր « Բանաստ» ի անօրէնին այդ անորակիւի արարքը : պ . Բասմաջեան որ բառ մը չէ կրցած ըսել այդ ծանր խնդրոյն մէջ ինքզինքն արդարացնելու համար՝ ոչ պատուոյ ատենինն առջեւ , ուր ամբաստար թոթովուններէ ուրիշ բան չունեցաւ , ոչ ալ հրապարակային ո եւ է յօդուածի մը մէջ , իր վրայ ամեն կողմէ թափուող պժգանքն զեր-

ծանելու համար , հնարամտ գաղափարն ունեցաւ « Կալանձալի » դիրք մը ստեղծելու իրեն , հոյակերթ թէ ես կ'ուզեմ եղբի արգելք յառուցանել իր Ռուսաստան կրթադուռ(!) արդէս թէ իր ի զովքառ ուղղութեամբ թիւնը Արդէսանդր Մակեդոնացոյն Արեւելք տալու անգին պէս բան մը ըլլար , ու մինչ ասմանքս ցողութեան ու մեծափառ գնացքին չորշողունմէն նախանձաբիկ՝ ժելամաղձիկ գառնութեանն մը մէջ գաղաւթէինք . . . եւ . հիմալ ալ երբէ կարծեցու թէ իրեն հետ հաշիւ մը կարգադրեցու համար է որ Երէցեանին խնդիր եմ յարուցեր , եւ անամթիւ թիւնը կը՝ « Կոստ » ի միջին ըսելու թէ իր վրայ յարցանիք ինծի « Կոստ » արժէքած եմ եղբիս , Երէցեանին , վրայ գրառած Բասմաջեանին վերագրեցի՝ պարագայէս խաղաղութիւնը այն զանկուութեան եւ անապառնութեան ստրկ հաստի որ անկից կ'արտաշնչուէր եւ որ տարօրինակէն կը յիշեցնէր Բասմաջեանին հոգեկան քուրտմը (եթէ կարելի է այսպէս ըսել) : « Ազգայնական » կը պնդէ թէ ինքը Բասմաջեանին տարբեր անձ Կոստին չէր ըստմաջեանական նկարագրին հրաշալուութիւննոր չէն , աւա՛ղ ! Բայց պ . Բասմաջեան ասող չի խուսափիր Երէցեանին դէմ իր հրատարակած թանուանորդական յօդուածին գլխաւոր պատասխանաւորութիւնն ունենալու : « Երբեք անտես չարագիր » յօդուածի մը անտեսութեան տուէ հասարակութեան անջեւ զայն հրատարակող խմբագրականն է :

Պ . Բասմաջեան թող անհոգ ըլլայ օտգոյն . իրմով զբաղիր ըսն գործ ընելը . « Կանկարդուութիւն » մըն է , որ միայն ինծի , այլ ամեն է անձի համար որ ազգականքի կարողութիւնը ըստածն ունի : Եթէ իրօք միտապէս Բասմաջեան ինքը գրադիր փորձէր Մեկը , ձանձրոյ թիւնը պիտի զբաղուէր Վալուութեան , համբերութեան ու զոհանքիութեան անչափելի անպատիւք մըն է որ յանձն առնէ ես՝ քանի մը հեղ ժառանգացիցի , նկատելով որ հանրային առողջաբանութեան տեսակէտով հարկաւոր էր այդ գործողութիւնը : Ասե վերջինն է փորձարկութեանս անտեղ արդիւնքը , այնքան յստակ է որ առեքնորդ պիտի ըլլար . վերսկսել :

Պ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ ԵՒ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. —

Պ. Թումայան այս օրերս արտասանման թերթերուն զբիւրեւ է երկայն յօդուած մը ուր ինք զինքը պաշտպանելու համար իր որբերուն դէմ, այդ խնդրոյն վրայ գրուած քուօր յօդուածները «զղկարտութիւն» կը համարէ:

Բայց մը ետ այս խնդրոյն վրայ աւելորդ չէ ուրեմն՝ ցոյց տալու համար թէ այդ մասին գրուած քուօր յօդուածները, «զղկարտութիւն» ըլլալէ հետո էին:

«Անհրճելի» է, որ Պ. Թումայան իրերէ հորերէն իմազգրուած ձերկայացոյց նայ հասարակութեան թեքք մը որուն մէջ որբերը տող մը չեն պիտի: Ասոր ձեռքն որբերուն անունը շահագործել, ուրիշ քառ չկայ հայերէնի մէջ: Պ. Թումայան ինքն իսկ «Պատանի» շտրոքը կամ հինգերորդ թիւին մէջ յայտարարած էր թէ «ձեռնադրութիւն» օրինակական ծրարքին համեմատ պիտի խմբագրէր «Պատանի»-ն, չի համեմտել ինչի կոչը, հաստատութեան կողմէն կը հաստատուէր: Եւ կըրէ այս թէ «Պատանի»-ն առաջին, թիւը կեն շտի չտեսած, որբերու ուղիք թն թերթի թիւ որսի ուղղութիւն մը: Եւ պարունակութիւնը տարբեր պ. Թումայանին ըմբռնութենէ: Եւսանալ չկանալով պ. Թումայանին կողմէն՝ մերժել են թերթը խմբագրել: Արդ, այդ պարագային մէջ, պ. Թումայանն երկու բան ունէր ընելու: Կամ մը ետ կենալ թերթը նրապարտելէ (որ «Պ» պիտի գտնուէր տակից) եւ կամ մը պաշտին թիւին սկիզբը յայտարարել թէ այդ թերթը խմբագրուած էր իր կողմէն: Պ. Թումայանին սխալն, որն է որ այս երկու ծառքանքին զուրա երբորդ մարայ մը ըսեալ է, որ չիտակ համար չէր: Հրատարակած է թերթը իբրեւ որբերու կողմէ խմբագրութեան: Եւ երբորդ թիւէն իսկ չեղար, որբնակչները կրկնաւ Գարիբալտի հետոյ Պիլիպպիսի, Պապիան, որուն քահանային, ինքզինով անորդ պիտի ցտութիւնը «որբերու կողմէ խմբագրուած, այդ թերթին ծրարած մանը համար»: «Այս ամս է որ ինքն թուած էր, եւ թերթ միայն, ապաք մը այնպէս քննադատելի քան կիտ բռնութիւն, ցործածութիւնը քանակաւ մէջ:

Բայց այսմ յայտնութեան ուղիւ իրողութիւններ որոնք կ'ապացուցանեն թէ պ. Թումայան քննադատելի է «Պատանի» խնդրէն ուրիշ եւ աւելի կարեւոր խնդիրներու մէջ իր

բանած ընթացքովը: Տ. Վոսմայուկ քահանան (որ զիս արտօնեց այս իրողութիւնները հրատարակելու), վերջերս Լոնտոն գտնուելով, կ'երթայ այնքիւ պ. Թումայանի որբանոցը, կը փախաբէ տեսնել որբերը, եւ քանի մը իւրախուսական ու միսթարական խօսքեր ըսել անոնց, պ. Թումայան կը յայտարարէ թէ ոչ մէկ որբ չէ ձեռքած իր հաստատութեան մէջ, եւ թէ անոնց տէնքն ալ «կրթելէ, կազմելէ» յետոյ, լաւ պ'չտոններու մէջ զանոնք տեղաւորած է: Վոսմայուկ քահանան այդ տան մէջ մէկ տղայ մը միայն կը տ'սնէ՝ պ. Թումայանին կ'առքն ու ձին մարբերով «նշողած», «Դուք որբ էք» կը հարցնէ անոր: Պիլիպպիսի պատասխանէ տղան, պ. Թումայանին ծառքն եմ: «Վոսմայուկ քահանան կը խնդրէ որ այդ տեղաւորուած» որբերուն հասցէները հաղորդուի իրեն: պ. Թումայան խուսափողական պատասխան մը կուտայ: Լոնտոն քահանայի քանի մը աղագիւններ, որոնց կը զիմէ տէր հարը, անպատու կարծիք մը կը յայտնեն: Վոսմայուկ քահանան կը փութալ նոմակով մը փարիզի մէկ քանի աղագիւնց հաղորդել իր կողմէ անպարտք տպուորութիւնը, որովհետեւ ճիշդ այդ միջոցին Փարիզ հասած էին «սանս» եւս թը որբեր, զոր պ. Թումայան ընդէլ տուեր է Պարկաստանէն եւ Ռուստանէն՝ իր որբանոցին համար: Այդ որբերուն ընկնացող անձը, հայկական մատուցել կ'առնէ որդէ՝ գաւնոնք կիրակի առաւօտը, եւ հանգանակութիւն մը կ'ուղէ բանալ անոնց մինչեւ Լոնտոն ծառքը ծախքը ճարելու համար: Փարիզի հայ գաղթականներէն ոմանք իմացած ըլլալով Վոսմայուկ քահանային հաղորդած իրողութիւնները, եւ ուրիշներ ալ, արտասանման իրազեկներու մէջ երեւալ քննադատութիւններէն աչքով, կ'ուղեն ընդդիմանալ որբերուն Լոնտոն իրթալուն, պ. Ա. Լիզնայան, իրողութեամբ առաջով աչք, գաղթականներուն բաղձանքին, կ'որոշէ զանոնք բոլորն ալ որբերիւ խոստանալով չափահասներուն արհեստ ծովիցիւն եւ գեղահասներուն կրթութիւն տալ: Պ. Թումայանն կը փութայ Փարիզ վաղի՝ իր որբերու տանել տանելու: Փարիզի հայ գաղթականները կը յամարեն իրենց ընդդիմութեան մէջ, պ. Թումայանն կը պահանջէ որ գտնէ իրեն վճարուել այդ որբերը այդքան հեռու տեղերէ բերելու նպատակով ըզգի ծառքը՝ ծախքը՝ ծախքերը որոնց համար անգլիացի հայաստանի իրեն

գումար մը յանձնած են եղեր . Փարիզի Հա-
յերը տարօրինակ կը գտնեն որ , Համբու ծախ-
քերուն համար գումար մը ունենալով հան-
դերձ, պ. Թումայանի ներկայացուցելը Փարիզի
մատուռին մէջ ցուցադրէ որբերը եւ հանգա-
նալով թիւն բանայ , մանաւանդ որ կ'իմանան
թէ միեւնոյն անձը Վիէննա ու ժընէվ ալ նոյն
սխալէով հանգանակութիւն բացած է , — Ինչ
որ կրնայ ենթադրել տալ թէ ամբողջ Հա-
մբուրդութիւնը այդ սխալմով կատարուած է .
Փարիզի հայ գաղթականները կը դաժմակ-
ղին տեսնելով որ փոխանակ որբերը ուղղակի
Լոնտոն աւանելու , այս ձմեռնային եղանակին
Պարսկաստանէն մինչեւ Փարիզ՝ քաղէք քա-
ղաք քաշկորած են խեղճ տղաք , ամեն
տեղ գտնողք ենթարկելով մուրգականի դրժի
մը , զոր կարելի էր իրենց խնայել՝ քանի որ
Համբու ծախքի համար գումար մը կար պատ-
րաստ :

Տէր Վասմապուլէ քահանան կ'առաջարկէ պ.
Թումայանին որ չորս Հայերու . ներկայու-
թեամբ , որոնց երկուքն իր կողմէ ընտրուին
եւ երկուքը պ. Թումայանի կողմէ , հարցը
պարզուի . եւ լուսաբանուի , եւ եթէ միծա-
մանութիւնը իրաւունք տայ պ. Թումայա-
նին , տասնութը որբերը իրեն յանձնուին .
պ. Թումայանն չ'ընդունիր այս առաջարկու-
թիւնը :

Այս բոլորը կը հաստատեն թէ իրաւունք
ունին եղեր պ. Թումայանի որբերը , որ իրեն
ղէմ գանգատողական դիրք մը բռնած են ա-
միսներէ ի վեր . այդ որբերը ինձի զրկած էին
քանի որ միամակ իրենց կայացով , բայց իրո-
ղութիւններն անձամբ օտուգած չ'ըլլալով , եւ
մտածելով որ որբերուն դանգատներուն մէջ
կրնային չափազանցութիւններ եւ անձնա-
թիւններ գտնուիլ , այդ խնդիրները զգուշա-
ցած էի հրապարակել , եւ շատացած էի « Պա-
տանի յի հարցը միայն քննութեան ենթարկե-
լով , որովհետեւ այդ հարցը « ապացուցուած » էր
իրեն համար : Հիմա կը տեսնուի թէ որբերուն
բոլոր գանգատները ճիշդ են եղեր : Որբերը
կը գանգատէին թէ պ. Թումայանն զիրենք կը
չ'աւագործէ ամէն կերպով , զիրենք ի տես կը
ղնէ անդլիկական հաւաքումներու մէջ՝ եւ դրամ
կը ժողովէ , իրենց արժանապատուութիւնն
այսպէս խոցելով , թէ պ. Թումայանն զիրենք
ծառայի պէս կը գործածէ , թէ ո՛չ լրջօրէն

արհեստ մը սորվելու ո՛չ ալ չէնք չնորհք
ուսում առնելու կ'օղնէ իրենց , Հասնութը
որբերը դեռ չեկած , պ. Թումայանն անմիջա-
պէս հեռացուցեր է բոլոր հին որբերը որպէսզի
նորբեր անոնց արտունջները չիմանան եւ
համակերպին իր բժշկման , եւ անհնգ որ այդ
հեռացուած որբերէն մին կը գրէ ինձի դեկ-
տեմբեր 11 թուակերը նամակով մը , « Յանուն
բոլոր որբերուն » .

« Ստաց աղբիւրներէ կ'իմանանք որ այժմ
Բարիկ կը գտնուին այն որբերը զոր պատ-
Թուման համբայ հանել տուած էր Պարս-
կաստանի եւ Ռուսաստանի խորշերէն : Բայց
լուրը (որ շատ ուրախաբան է) կը սորվեցնէ
մեզ որ աղագլխներն չեն թոյլատրեր որ ո-
րբերն Լոնտոն գան , անոնք ալ մեր յորի եւ
գործողացնող վիճակին չ'առցնելու համար :
Մենք երկար բարակ գրելու ժամանակ
չունինք , քանի որ վաղուց ըստ բաւականին
ընդարձակօրէն ձեռք դրած ենք Պէտք է
որ շտապէք խոջընդոտ կանգնիլ այդ ամբար-
տաւան ու արիւծած (?) դահճին որ չկարո-
ղանայ այդ մատղաշ հոգիներն ալ մեզի պէս
անտէր անտէրուէն ձգել Լոնտոնի հսկայ փո-
ղոցներուն մէջ . Մենք չենք ուզեր որ անոնք
ալ Լոնտոնի մէջ վերջապէս տաւներու մէջ
սպասաւորներ , օթէլներու մէջ դռնապաններ
ու գործաւորներ դառնան իրենց մատղաշ
հասակին մէջ , եւն » :

Այս բոլորէն յետոյ , բառ մ'աւելցնելու
պէտք չեմ տեսներ : Հասարակութիւնը պիտի
դատէ : Միայն դիտել պիտի տամ որ Նւրո-
պայի Հայոց ընդհանրուր հովիւ Իւթիւնեան
կայրոկոպոսին անտարբերութիւնը բաւական
զարմանալի է այս խնդրոյն հանդէպ . ամիս-
ներէ ի վեր մամուլը կ'ողողուի Թումայան
որբանոցի վրայ թեր ու ղէմ յօդուածներով .
Իւթիւնեան կայրոկոպոսին պարտականութիւնն
էր երթալ իրողութիւններն անձամբ քննել , եւ
հասկցնել պ. Թումայանին թէ հայ ազգին
որբերը առնող եւ դանդաղ կրթելու նպատակ
ունեցող հաստատութիւն մը պէտք է հաշի-
տայ , ոչ միայն անոր օգնող օտարներուն ,
այլ որբերուն հայրը եղող ազգին :

« ԲՈՒՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑ » ԵՒ « ԲՈՒԹԵ ՄԻՋՈՑ » .
— Ատե՛ղով , Պոլսոյ « Հայրենիք »-ին մէջ հրա-
տարակած՝ մէկ « պատմութիւն » « կոյս » բառը ,
« հայրենի իմաստով » գործածուած եւ փափա-

տենչել անկանխերով պատկուած, և թէրդի-
պայշեան անուռ ծայրայղօրէն բարեպաշտ կա-
թոլիկ վարդապետի մը թուած էր Անտուա-
նաւան Նյանսիկը, եւ Տիրամօր անուռը ան-
պատկառ վերադիմերով պզծուած տեսնելուն
գայթակղած, զՊատկերի ամապրիին մէկ ամ-
բողջ թիւը (եղեսնանդիւր իջ) լեցուցած էր
ստատւածաբանութեան, սրտմտութեան, պատ-
մութեան, յուսահատութեան, լեզուագիտու-
թեան եւ բանագրարների հեղեղով մը: Զար-
մացայ եւ ցաւեցայ տեսնելով որ պ ե Ն.
Սրմաքէշխանլեան, — անկեղծ հրապարակագիր
մը որուն ձգտումներուն ազնուութիւնը կը
գնահատեմ նոյն իսկ երբ համախոչ էլ ինծի:
Բայց արմէ վերջապէս աւելի ուշագիր ըն-
կերցում մը կը յուսանէ, — արտասահմանի
թերթիկէն մէկուն մէջ վեց սխառ լեցուցի-
ք է յեղափոխութեան ինչ ըլլային ինծի սորվե-
ցնելու համար, — եւ այդ բոլորը՝ միմիայն
որովհետեւ չփոխած է քրտնութեան միջոց-
ները (moyens tyranniques) բացատրութիւնս
բուռն միջոցները (moyens violents) բացառ-
ութեան հետ, որոնք ազգական կը թուին
բայց ըստ երբեք միեւնոյն բանը չեն: Ինչ-
պէս կարելի է վարկեան մը ամբողջ թէ ա-
նանջ բուռն միջոցներու, միմիայն ազե-
պտեղով, ճառերով ու յօդուածներով նշառա-
ւոր է ազգ մը փրկել: Կը զարմանաւ որ պ. Ե.
Սրմաքէշխանլեան այդպիսի մտածում մ'ինծի
վերաբերէ կրցած ըլլայ: Այսին շնորհաւորելի
գիրքը կ'իջէ Անանիայի ու եւ մէկ յօդուածիս
մէջ իսկայիսի մտածում մ'արտայայտող սող մը
ցոյց տար: Եւ միտ ընդունած եմ — եւ ասի-
րայ հետեւ եմ արժանիք մը համարել: Երով-
հետեւ հակառակն ընել անկարելի է, — մեր
ազգային փրկութեան համար բուռն միջոցնե-
րու գործածութեան անհրաժեշտութիւնը
միայն թէ՛, ընականաբար՝, փափաք յայտնած
եմ որ բուռն միջոցները գործածուին ամենա
մեծ ուշիմութեամբ, ամենաշարժող վայրկեանի
մը, հաւանականութեանց լուրջ հաշուի մը
վրայ հիմնաւորով — առանց փափաք, բուռն միջոց-
ներու հախուռն հապաք, կատարաւ գործա-
ծուող միմիայն աղետաբեր կ'ըլլայ եւ գա-
տապարտելի է: այս մասին Չիփրիանը, որուն
միշտ կը միտ խորհի հրացողը, ինչպէս ու եւ է
լուրջ յեղափոխական, համաձայն է բացարձա-
կապէս: Առտւմնասիրեցէ խաղալական յեղա-
փոխութեան պատմութիւնը եւ պիտի տեսնէք
թէ ինչ երկայն ու խելացի նախապատրաս-
տութիւններէ, ինչ լուրջ եւ խորը ուժերու
ամբարում մը մը ետքն է որ մտապցիւք որոնցին
ոտքի ելլել:

Բայց երբեք չեմ կրնար ընդունել թէ նպա-
սակը «ամէն» միջոց կ'արդարացնէ: Ասի ճիշ-
դ ինքներուն վարդապետութիւնն է: Ինքնա-
պաշտպանութեան համար գործածուած բուռն
միջոցները անաշխիւ չեն կրնար արդէն նկա-
տուիլ: Եւ պէտք չունին արդարացուելու: Բայց

կան միջոցներ, որոնք ինքնին անաշխիւ են,
զոնէ ըստ այն իմաստաւորութեան որ ինծի
սիրելի է, եւ անոնք ոչինչով չեն կրնար արդարա-
նաչ: Ինուն» միջոցներ անհրաժեշտ է գործա-
ծել, Բայց ոչ քրտնաւորական միջոցներ Բուռն-
ւորը իր ձեռքն անցած թշնամիները չիկամոր-
թի շարքաբաններու կ'ենթարկէ՝ գաղտնիք-
ներ առնելու համար անոնց բեռնէն, անմիջեւ
անգէն գիւղացիները տանջել, մորթել, այրել
կուտայ, մանուկներ, ծերունիներ, կիներ խող-
խողել կուտայ, բողբողք ժողովուրդը տնտեսա-
պէս փնացնելու համար հարուստները կը բան-
տարկէ եւ խոչոր կայառքներ ստանալէն յե-
տոյ կ'արձակէ, լաճառանդիները կողոպտելով
կուտայ իր աւաղակներուն ձեռքով: Կարիքի
է յայտարարել թէ յեղափոխական մարմին մը
պէտք է ապալպիսի միջոցներ փոխադարձաբար
գործածէ բունաւոր ազգին դէմ: Այսպէս աւ-
բողջ հիւսաքս այն անիւ ընթացքին վրայ
որով Պօշրները վարուեցան իրենց ձեռքն ին-
կած անգլիացի գերիներուն հետ: Պ. Ե. Սրմա-
քէշխանլեան ինչ պիտի ըսէր, եթէ իր սխա-
տեմին հետեւելով, մեր յեղափոխականները ի-
րենց ձեռքն ինկած տաճիկ զինուորները չար-
չարանքը ենթարկէին կամ թուրք անդէն մա-
նուկներուն ձեռքներինը խողխողելու ելլէին՝
հրէշութեան դէմ հրէշութիւն գործածելով: Ըս-
թ, այդ բուռնորական միջոցներուն կարգի
պէտք է գնել դրամ հաւաքելու համար հայն
բնակիցն մը սպաննել: Ասկից դատ հայ հան-
րուստները սպաննելը Սուլթանին հացին իւղ
քսել է. անոր ուղածը արդէն այն է որ հայ ժո-
ղովուրդը մտաբացկաններու, փարիսներու,
աւայլապներու (ինչպէս ըսած է) ժողովուրդը
դառնայ: Ինչ որ ցուայի է, — չօրհնելով հանդերձ
յեղափոխութեան, այդ հարուստներուն մէջ կան
(ինչպէս նոյնինքն այն ժամահարները որուն
վրայ յարձակում գործուեցաւ) որոնք «ուրիշ
ճամբով» օգտակար են հանդիսացած ինեց ազ-
գին. եթէ ժամահարանք ջնջուած ըլլար, դի-
տեմ թէ ինչ պիտի կորսնցնէին հայ որրերը,
հայ ուսանողները, բայց չեմ տեսնիր թէ ինչ
պիտի չանէր հայ յեղափոխութիւնը, Հայ գա-
նակը վերապանեց աշխարհաւորներուն որոնք
ազնիւ են ու բեղուն, «լաւ տեղին զարնուած
հարուստներուն», ինչպէս ըսաւ հոգին: «Լաւ
տեղը» ժամահարանքը չէ: Հաջաբար որ Հայերու
արեւմտին մէջ լողացող հրէշներ կան որ անպա-
տիժ են մնացած: «Լաւ տեղը» անոնք մէջ պէտք
է փնտռել:

Ա. Զ.